

USUL-İ FİKİH İLMİ VE AKIL ÜRÜNÜ BİLİMSEL BİR USUL DENEMESİ

Osman ESKİCİOĞLU*

THE METHOD OF THE SCIENCE OF ISLAMIC JURISPRENDENCE AND AN ESSAY ON SCIENTIFIC METHOD WHICH IS A PRODUCT OF MIND SUMMARY

In this article, it is focused on the contributions that the method of İslamic jurisprudence which can be used not only by science of İslamic jurisprudence, but also by other scientific disciplines, may make for constituting a scientific methodology. In the article, the formation of İslamic sciences and the İslamic jurisprudence is discussed from the methodology of science perspective. Then moving from the method of İslamic jurisprudence, a new legal methodology approach which can be used in all legal systems is offered.

Key Words: The method of Islamic Jurisprudence, methodology

Burada önce usul-i fıkıh ya da fıkıh ilmi metodolojisi üzerinde durmak, daha sonra da akıl ürünü bilimsel bir usul denemesi yapmak istiyoruz.

I. USUL-İ FİKİH VEYA FİKİH İLMİ METODOLOJİSİ

İslam ve ilimler denilince İslam dininin ilim dünyasına neler kazandırdığı akla gelir. İlimde esas olan doğruyu bulmak ve böylece yanlıştan kurtulmaktır. Herhangi bir alanda doğruyu ve gerçeği bulmak için çalışmanın ilk şartı da her şeyden evvel doğru düşünmek ve doğru bir yol ve yöneme sahip olmaktır. İşte İslam dini, insanlık âlemine aynı zamanda ilimde doğru düşünmeyi de öğretmiştir.

İlet ve sebeplere dayanarak bir hükme ve bir neticeye varma işi ilmin takip ettiği bir yoldur. Bu ilim yolunu hukukta ilk defa ortaya koyan Müslümanlardır. Bu hususta merhum Muhammed Hamidullah şöyle söylüyor:

“Sözü bitirmek için İslam’ın en mühim yardımlarından birisinden bahsedeceğim: İslam’dan evvel Hukuk ilmi mevcut olmadığını iştikten büyük bir hayrete düşmeyiniz. Tekrar ediyorum. Hukuk ilmi İslam’dan evvel mevcut değildi. Çinlilerin, Babillilerin, Hinduların, Yunanlıların ve Romalıların ve diğerlerinin ancak kanunları vardı, fakat hattı hareket kaidelerinin üstünde mücerret bir hukuk ilimleri

* Prof. Dr. Dokuzeylül Ün., İlahiyat Fakültesi

yoktu. Bu hukuk ilmi, kanunun kaynakları, hukukun felsefesi, teşri metotları tefsir, tatbik vesaire gibi müesseseleri ele alır. Dünyada böyle bir mevzu üzerine yazılmış en eski eser, mücerret hukuk ilminin vazı İmam Şafii'nin "Hukukun Kökleri" (Usulü'l-Fıkıh) tesmiye ettiği (Risale) adlı eseridir; ona göre bu ilim, kökleri teşkil ettiği halde, Kanun Kaideleri dalları (füruu) teşkil eder. Eskiler, yalnız dallara (furua) maliktiler; Müslümanlar yalnız furua malik olmakla kalmadılar, (usulü) kökleri düşünenler de evvela onlar olmuş oldu. Müslümanlarda Usulü'l-Fıkıh tarihini tetkik ederken müessisi İmam Şafii'den sonra bu ilmin tekâmül ve inkişafını Türklere borçlu olduğunu görmekte hayrete düştüm: Matürîdi, Cassas er-Razi, Debusi, Serahsi, Ebu'l-Yüsr Pezdevi, Ebu'l-Usr Pezdevi, Alaüddin Semerkandi hemen hepsi Ortaasya menşeli yani Türk idiler. Eski Türkler, dünyanın hiçbir yerinde, ne Romalılarda, ne Çinlilerde ve ne de diğer milletlerde mevcut olmayan bir hukuk ilmini icat etmek kabiliyetini gösterdiklerine göre, öyle ümit edilir ki, yeni Türkler, mazilerinin mirasını tetkik ve onların kıymetini takdir ettikten sonra diğerlerinden ıktibas ve onları takip yerine, başkalarına yeniden şerefli bazı şeyler vermeyi ve onlara rehber olmayı bileceklerdir."¹

Hz. Peygamber İslam'ı sahabilere taklit ve tekrar metodu ile yani bir çocuğa ana lisanını öğretir gibi öğretti. Hatta "Bana bakın, ben nasıl namaz kılıyorsam siz de öyle namaz kılınız." Hadisi buna örnek olarak gösterilebilir. Yani Hz. Peygamber, olayların hareket ve davranışların niçin ve nedenlerini, illet ve sebeplerini bir bir anlatmadı. Hz. Peygamber dar-ı bekaya göçtü, bu arada Suriye Bizanslılardan, Irak da İranlılardan alındı. Fakat bura halkları kısmen bozulmuş bir din ve ateşe tapma gibi şirk geleneklerine sahip olduklarından İslam'la çelişen bir takım sapık düşüncelere sahiptiler. İşte o zaman Müslümanlar bir takım alışılmamış fikir ve düşüncelerle karşı karşıya gelince alabora oldular.

Yanlarında kendilerini irşat edecek peygamberleri ve onun büyük sahabileri de yoktu. İşte o zaman İslam âlimleri, Kur'an'a sarıldılar ve onu bilimsel bir metotla yeniden anlamaya çalıştılar. Kur'an ise Arapça bir metindi. Arapça, bir dil olduğuna göre, ilk önce o dili anlamak gerekiyordu. İşte âlimler Kur'an'ı anlamak için sarf, nahiv, belagat (maânî, bedî, beyân), lügat ve usulü'l-fıkıh gibi ilimleri ortaya koydular. Bu ilimlere dayanarak Kur'an ve Sünneti yeniden bilimsel bir şekilde anlamaya ve tüm meseleleri ve müşkülleri çözmeye çalıştılar. Yani Kur'an'ı bir yabancı dili öğrenir gibi, fiil, fail ve mefulleri bilerek, özne tümleç ve yüklemeleri tespit ederek, manaları anlamaya çalıştılar ve delillerden hükümleri çıkarmaya gayret gösterdiler. Bu bilimsel bir yoldu. Kişinin ana lisanını bilmesi ise "selika" adı verilen tabii-doğal bir yoldur.

Aslında, batı dünyasının müspet ilim metodunun temelinde usulü fıkıh vardır dersek hata etmiş olmayız. Çünkü bu ilme İslam âlimleri Fıkıhın Kökleri veya Fıkıhın Temelleri adı verirken, Avrupalı yazarlar da Felsefenin Temelleri ve Sosyolojinin Temelleri adı altında eserler yazıyorlardı. Hatta Dekart'ın "Me-

1 Prof. Muhammed Hamidullah, *İslam Hukuku Etüdları*, Bir Yayıncılık İst. 1984, s. 22.

tot Üzerine Konuşmalar” adlı eserinin bile usul-i fikhın bir nevi adaptasyonu olduğunu söyleyenler vardır.

Bu konuda Ahmet Hamdi Akseki, zamanımızdaki madde ile meşgul olan tecrübî ilimler için konulmuş bulunan metotları, Müslümanların daha önce hukuki olaylarda kullandıklarını, bugün nasıl tabiat kanunlarını bilmek için tabiat olaylarının sebebini bilmek gerekirse, fıkıh kurallarını tatbik edebilmek için de hükmün sebebini bilmek gerekir diye bir açıklama getirmektedir. Akseki, bu hususta “Şer’i İlimlerin Kıymeti” başlığı altında şunları söylemektedir:

“Şimdi söylediğimiz veçhile, İslam alimleri İslami olan menba ve kaynakları kendilerine mahsus menhec, “metodoloji” ve usullerle tetkik ederek “Tefsir, Hadis, Tevhid, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Ahlak ve Tasavvuf” ve diğer ilimleri meydana getirmişlerdir. İslami olan ilimlerde tatbik olunan usuller, bugün modern ilimlerde kabul ve tatbik edilmekte olan usul ve menheclere tamamıyla uygundur.

Çağımızda matematik ilimlerinde hâkim olan delil, tecrübî ilimlerde hâkim olan tecrübe; tüme varım, temsil (analoji), varsayım, sınıflama; tarih ilimlerinde hâkim olan, haber ve rivayet tamamıyla İslam âlimleri tarafından İslam ilimlerinde tatbik edilmiştir. Fransız filozoflarından Descartes (1596–1650) ile İngiliz filozoflarından Bacon (1561–1626) ve Stuart Mill (1806–1873) in ortaya koydukları nedensellik Kanunu’nu onlardan çok zaman evvel İslam âlimleri tatbik etmişlerdi. Gerçekten son çağ filozoflarının olayların sebebini bulmak için kullandıkları bu usul, Fıkıh Usulü âlimleri tarafından olayların hükümlerinin sebeplerini bulmak için tatbik ediliyordu. Bugün bir olayın sebebi belirlendikten sonra nasıl bir kanun belirlenmiş olursa, hukukta da olayı ilgilendiren şer’i bir hükmün sebebi belirlendikten sonra hüküm ortaya konur. Bugün tabiat kanunlarını bilmek için tabii olayların sebebini bilmek nasıl gerekiyorsa, hukuk kaidelerinin tatbik edilmesi için de hükümlerin sebeplerini bilmek gerekir. İşte İslam ilimleri bu usul çerçevesinde meydana gelmiş ve toplanmıştır.”²

Ömer Nasuhi Bilmen de konuyla ilgili olarak, Batıda fizik, kimya ve biyoloji gibi deneysel bilimlerde uygulanan usul ve metodu İslam âlimlerinin dilde, yani Kur’an-ı Kerim ve Sünnetten hüküm ve kanun çıkarmada bin iki yüz yıl önce tatbik ettiklerini, böylece müslümanların sosyal (ve hukuk) kanunlarını bulmada kullandıkları metodu Batı bilginlerinin madde kanunlarını bulmada kullandıklarını ifade ederek şöyle diyor:

“Son zamanlarda batı bilginleri, tarihlerde, kanunlarda, deneysel bilimlerde ve başka yerlerde tatbik edilmek üzere (metodoloji = tatbiki mantık) denilen mecmuai usulü tedvin ederek ilim alanında bir muntazam tetkik ve tenkit yolu mey-

2 Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Başnur Matbaası Ankara 1972, s. 31–32.

dana getirmişlerdir. İslam âlimleri ise bundan bin iki yüz şu kadar yıl önce “fıkıh usulü” ilmini tedvin etmişlerdir ki, bu güzide ilim, dil ile ilgili meselelere, rivayetlere, kelime ve cümlelerin özellik ve ayrıcalıklarına, delillerin kuvvet ve zayıflık derecelerine ve diğerlerine yönelik olan en gelişmiş usul ve kaideleri kendisinde toplamış bulunmaktadır. “Hadis Usulü” ilmi de bu hususta ayrıca anılmaya değerdir. Artık kendisini hukuka vermiş hiçbir kimse bu usul ilminden uzak kalamaz.”³

Fıkıh İmam Azama göre “Kişinin hak ve vazifelerini bilmesidir” şeklinde tarif edilmiştir. Bu tarif herhangi bir konu ile sınırlandırılmadığı için genel bir tarif olup mükellefin bütün yönlerini içine alır. Artık fert, iman – itikat, amel, ahlak ve tasavvuf bütün bu konularda hak ve vazifelerini bildiği zaman fıkıhı bilmiş olur. Yani Ebu Hanife’ye göre iman amel ve ahlak konuları da fıkıhın içinde mütalaa edilmektedir. Fakat daha sonra gelenler “amelen” kaydını getirdikleri için Hanefi mezhebinde fıkıh kişinin ameli yönden lehinde ve aleyhinde olan şeyleri (yani hak ve vazifelerini, alacak ve borçlarını) bilmesidir, şeklinde tarif edilmiştir.

Şafiiler ise fıkıhı “Şeri-ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarıp bilmektir diye tarif ederler. Mesela bir Müslüman abdest ayetinden üç uzvun yıkanmasını ve başın mesh edilmesinin farz olduğunu çıkarıp bildiği zaman fıkıh yapmış olur.

Usul-ü fıkıh ise fıkıh hükümleri çıkarmaya yarayan kaideleri bilmektir diye tarif edilmektedir. Öyleyse fıkıh usulü, ameli hükümleri, tafsili delillerinden istinbat etmek için gereken metotları tanıtan kaideler ilmi olur. Mesela emrin vücubu, nehyin de haramlığı gerektirdiğini bize fıkıh usulü öğretir. Fakih, farz olup olmaması bakımından namazın hükmünü ortaya koyacağı zaman “Namazı dosdoğru kılın” (Nisa 4/ 102; En’am 6/ 72) ayetini okur.

Usul, hukukçunun (fakihin), delillere dayanarak hüküm çıkarırken tutaçağı yolu ve delilleri kuvvetine göre tertip ederek, Kur’an’ı Sünnetten, Sünneti kıyas ve doğrudan doğruya nassa dayanmayan diğer delillerden öne almasını açıklayan metotlardır. Fıkıh ise, bu metotlara bağlı kalınarak hükümlerin çıkarılmasıdır. Yani fıkıh hükümleri delilleri ile birlikte bilmektir.

Fıkıh usulünün konusu bu ilmin tarifinden çıkarılabilir. Fıkıhın konusu ayrı ayrı delilleriyle hükümlerdir. Yani fıkıh bir nevi neticeleri verir ve bu neticelerin yani hükümlerin aynı zamanda delillerinden de bahseder. Fıkıh usulüne gelince bu ilim, hüküm çıkarma yani istinbat metodunu konu olarak ele alır. Her iki ilim, delillerden bahseder bu bakımdan birbirine benzerler ancak ayrıldıkları taraflar da vardır. Fıkıh, cüzi ve ameli hükümleri çıkarmak için delilleri ele alır ve her delilin ifade ettiği hükmü tayin eder.

3 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye*, c. I, s. 40.

Fıkıh usulü ise delillerden hüküm çıkarma metodunu, delillerin hüccet olma bakımından derece ve durumlarını inceler. Mesela Kur'an'ın hüccet oluşunu, Sünnetten önce geldiğini ve şeriatın aslımı teşkil ettiğini, zanni ve kati delili, nassların zahirleri arasında bir çatışma olduğu zaman gidilecek yolu gösteren metodu, çeşitli ibarelerin delalet derecelerini, hâss ve âmm'in mertebelerini açıklar. Mükellef kime derler, mükelleflerin işlemesi ve işlememesi gibi konular yani farz vacip sünnet müstehap haram mekruh ve müfsit konularını inceler. Hastalık delilik vesaire gibi mükelleflere arız olan ve onların sorumluluklarını azaltan ya da tamamen ortadan kaldıran durumları tespit eder.

Bu düşüncelerle diyebiliriz ki, fakihin doğru yoldan sapmaması için hüküm çıkarırken bağlı kalması lüzumlu olan metotla ilgili bütün hususlar, Fıkıh usulünün konusuna dâhildir. Netice olarak fıkıh usulünün konusu ne sadece deliller ve ne de sadece hükümlerdir, belki hüküm çıkarma bakımından delillerin nasıl kullanılacağını göstermekle hem deliller ve hem de hükümleridir, diyebiliriz

Fıkıh usulünün doğuşu fıkıh ile beraber olmuştur. Fakat Fıkıh usulü fıkıhtan sonra tedvin edilmiştir.

İstinbat yani hüküm çıkarma işi, Hz. Peygamberden sonra sahabeler çağında başladığına göre, sahabeler arasında yer alan Abdullah b. Mesud, Hz. Ali ve Hz. Ömer gibi fakihler, herhangi bir konuda hüküm verirken tamamen bağımsız, hiçbir kayıt ve esasa bağlanmaksızın fikir beyan etmiyorlardı. Onlar bir fikir beyan ederken ve bir konuda hüküm verirken bir takım kural ve kaidelere uyararak düşüncelerini ifade ediyorlardı. Mesela Hz. Ali içki içenlere verilecek ceza hakkında "İnsan içki içince hezeyanda bulunur, hezeyanda bulununca kazf (zina iftirası) eder, dolayısıyla içki içen kimseye kazf cezası gerekir" derken muhtemel neticeye veya zerafi esasına göre hüküm verme metodunu kullanmış oluyordu. Abdullah İbn Mesud da "kocasını ölen hamile bir kadının iddeti doğuma kadardır" diyor ve "Gebe olanların iddeti, doğurmaları ile tamamlanır" (Talak 65/ 4) ayetini sözüne delil olarak getirdikten sonra, Talak suresinin Bakara suresinden sonra geldiğini anlatmak istiyordu. Böylece o bir fıkıh usulü kuralına işaret ediyordu. Bu da sonra gelen nassın, önce gelen nassı nesh veya tahsis etmesidir. İşte sahabeler her zaman açıklamaları bile içtihatlarında bu gibi metotlara uyuyorlardı.

Tabiiler çağında Medine'de Said İbn el-Müseyyeb ve diğerleri, Irakta Alkame ve İbrahim en-Nahai gibi zatlar fetva veriyorlardı. Bunlar Kur'an, Sünnet ve sahabenin fetvaları ışığında hareket ediyorlardı. Nass bulunmayan yerlerde ise kimisi, maslahata dayanıyor kimisi de kıyas yapıyordu. Müçtehit imamlar devrinde ise yavaş yavaş mezhepler teşekkül ediyor ve her ekolün kendine

göre istinbat metodu ortaya çıkmış oluyordu. Mesela İmam Azam'ın ve İmam Malik'in kendine mahsus metotları vardı.

İmam Şafii'ye geldiğimiz zaman onun fıkıh usulünü tedvin ettiğini ve istinbat metotlarını tespit ettiğini görüyoruz. Onun için bu ilmi ilk defa yazıya geçiren ve bu konuda ilk eser yazan İmam Şafii'dir. Onun er-Risale adlı eseri bize kadar ulaşan bu konuda ilk yazılmış eserdir.⁴ Böylece bu ilmin ilk kurucusunun İmam Şafii olduğu ortaya çıkmaktadır.

Her ilim dalının bir terminolojisi vardır. Terimleri bulunmayan bir alana ilim denilemez. Terim, kök manasından başka bir anlam taşıyan ve bu anlam o ilme mensup bütün bilginler tarafından ittifakla kullanılan kelimedir. Terimler bir nevi ilimlerin dilidir. Eğer bir alanda herkesin kendine göre terimleri varsa, ıstılahları varsa herkesin yolu ayrı demektir. Bu takdirde burada ilimden bahsedilemez. Mesela tarikat ve tasavvuf şahıslara göre değiştiği, kâl işi değil hâl işi olduğu için ilim değildir. İlim herkesin ittifakla bir kelimeyi aynı anlamda kullanmalarındır. O yüzden usulü fıkıh bir terminoloji ortaya koymuştur. Mesela Kitap, Sünnet, icma kıyas, haberi vahid, meşhur, mütevatir. Delil, hüküm, hass, amm, müşterek, müevvel bunlardan birkaçıdır. Kitap denildiği zaman bundan herkesin anladığı Kuran-ı Kerim'dir. Başka bir şey anlaşamaz. Buna göre fizik, kimya, astronomi ve biyoloji ilim olduğu gibi, fıkıh, usulü fıkıh kelim gibi disiplinler de ilimdir. O nedenle bugün, İlahiyat fakülteleri de ilim adamı yetiştirmektedir.

II. AKIL ÜRÜNÜ BİLİMSEL BİR USUL DENEMESİ

Kuran-ı Kerim Mekke'de yazılmaya başlandı ve onun ilk uygulaması da Medine'de yapıldı. Kur'an, Medine'de vahyin ışığında yorumlanmak suretiyle Hz. Peygamber tarafından uygulamaya konuldu. Dört halife devrinde ise, vahiy sona erdiğinden dolayı, vahyin yerini istişare usulü alarak yorumlama işi akla ve karşılıklı tartışmaya dayanarak bilimsel bir hale getirildi. Daha sonra ortaya çıkan toplum baskıları ve idarecilerin yanlış uygulamaları ve saltanat kavgaları yüzünden bunalan müminler, kendilerine bir sığınak, onlara yol gösterecek güvenilir âlimleri aramaya koyuldular. İşte böylece fikhın veya hukukun bilimselleşmesi dönemi diyebileceğimiz bir dönem, müçtehitler devri başlamış oldu. Bu içtihatlar veya müçtehitler döneminin de kendine göre bir takım evreleri vardır.

Başlangıçta Kuran'ın talimi ve kıraatin talimi ile tedrisat, eğitim ve öğretim başlamış oldu. Bunun arkasından hadislerin tedrisi söz konusu oldu. Üçüncü dönemde ise içtihatlar tedris edilmeye başlandı. Bundan sonra da içtihadın

4 M. Ebu Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi* ss. 22-23.

yapılma şekliyle ilgili olan ilim ortaya çıkmış oldu. İşte bu içtihat şeklini ve onun nasıl yapılacağını anlatan ilme usul-i fıkah adı verildi. Buraya kadar bu ilim ve derslerin konusu din olmakla beraber yani Kuran, sünnet ve fıkah talim edilmekle beraber eğitim öğretim şekli, bilimsel ve akla dayalı idi. Çünkü bunlar keramet ve mucizelere dayanılarak tedris edilmiyordu, tam tersine akla ve mantığa, mübahase ve münakaşaya dayanılarak tedris ediliyor ve eğitim-öğretim böyle yapılıyordu.

Bundan sonra dil âlimleri ortaya çıktı ki, onlar dil ile ilgili olan akli ilimleri geliştirdiler. Onlar bunu Kur'an'ın anlaşılması için koyup geliştirdiler ama kullandıkları usul vahye değil, tamamen akla dayandığı için bu ilimler dini değil, bilimseldi. Burada bir örnek vermek gerekirse onlar lügat ve gramer ilimlerini oluşturulurken Hz. Peygamberin sözlerinden daha ziyade Kur'an'a ve cahiliye şairlerine dayandılar. Hatta İslam şairleri bile onlar için bir dayanak teşkil etmedi, diyebiliriz. İşte bu çalışmaların inanç ve kanaatlere değil, tamamen akla ve mantığa dayanan bilimsel bir düşüncenin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Hâlbuki eğer bunlar taraflı bir düşüncenin ürünü olsaydı, cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerini hiçe sayarak onların yerine İslam şairlerinin şiirlerini esas alırlardı. Oysa onlar böyle yapmadılar.

Böylece fıkah usulü yavaş yavaş oluşturulduktan sonra ilimde kıyas ve tümevarım sistemleri meydana getirilmiştir. Artık bu suretle yeni yeni ilimler tedvin edilir hale geldi. Bu defa da bilimsel dil âlimleri ve gramercileri yetişmeye başladı. Böylece dil hakkında tamamen deneye ve tecrübeye dayalı, inanç ve dine dayanmayan ilimler geliştirildi. Bunlar arasında en önemlileri dil bilimleridir. Bu konuda ulum-i semaniye adı verilen sekiz çeşit ilim dalı meydana getirilmiştir.

Tecvit ilmi bir ses ilmi olup bu sayede seslerin mahreçleri tespit edildi. Boğazdan, yutaktan, damaktan, dişlerden ve dudaktan çıkan harfler belirlendi. Bunların çıkış biçimleri tespit edildi. Mechûre veya mehmûse ve şedide, rahviyye veya beyniyye ile huruf-i med olmak üzere gruplandı. İnce harfler ve kalın harfler birbirinden ayrıldı. Ayrıca harflerin çıkışları meftuh, meksur, mazmum, sakın ve müşeddede halleri ele alındı. Bunlar bizim Türkçedeki sesli harflere tekabül eder. Bundan başka idgam, iklab, ihfa, izhar, hazif, zikir ve ilal gibi işlemler ele alındı. Böylece yepyeni bir fonetik ilmi doğmuş oldu.

Lügat ilmi geliştirildi. Arapların kullandıkları cümleler kelime kelime ele alındı ve ciltler dolusu kitaplar yazıldı. Kelimeler isim, fiil ve harf kısımlarına ayrıldı. Harflerin mebani ve maani kısımları bulunduğu gibi, kelimeler önce mebni ve müştak olmak üzere ikiye ayrıldı. Mebani kelimeler, bunlar harf ve zamirler gibi kökten türemeyen kelimelerdir. Müştak kelimeler ise üç harfli kökten, değişik bir söyleyişle çıkan kelimelerdir. Lügatler işte bu köklere göre

tasnif edildi. Bugün dünyada Arapçadan başka herhangi bir dilde böyle köklere dayalı bir lügat kitabı yoktur.

Bundan sonra sarf ilmi geliştirildi. Bu, kelimelerin iştikakları üzerinde duran bir ilim dalıdır. Bu ilim sayesinde kök kelimedenden değişik baplara göre yeni yeni kelimeler üretilerek bu kelimelerin çekimlerini yapmak mümkün oldu. Bunların tekil, ikil ve çoğulları, erkek ve dişi olanları, fillerde ise mazi, muzari ve emir olanları incelendi. Bunların vav, ya ve elif harflerini içeren müdafaaları incelenerek ele alındı.

Bundan sonra cümlelerin yapısına geçilerek sarf ilminden sonra nahiv ilmi doğdu. Cümlede isnat, izafet ve tavsifatlık işlemleri ile bunların öğeleri, şart, sual ve sıla cümleleri. İrap yani kelimelerin görevlerini gösteren son harf veya hareketleri ele alındı. Cümlede kelime yerine geçen cümleler incelendi ve böylece yeni yeni kurallar ortaya çıktı.

Bundan sonra maani ilmine geçildi. Takdim, tehir, tekit, zıkr, hazf, vasl ve fasl ile tahsis ve tamim gibi çeşitli konular üzerinde duruldu. Daha henüz batı dillerinde bunlar tasnif edilip kısımlara ayrılarak Arapçada olduğu gibi bir ilim haline getirilememiştir. Mesela “dün ben geldim” cümlesi ile “ben dün geldim” cümlesi arasında ne fark vardır? “Onu bana ver” ile “kitabı bana ver” arasında ne fark vardır? “Yarın gelir misin” ile “yarın gel” arasında ne fark vardır? Bütün bunları inceleyen ilme “maani” adı verildi.

Cümleler kurulurken kelimeler hakiki manada kullanıldığı gibi mecazi manada da kullanılabilir. Bu yol karşılığı ve kalıbı olmayan kavramları da anlatmamıza yarar sağlar. Bu konuda iki şey arasındaki benzerliklerden de faydalanabiliriz. Sarih söyleriz, kinayeli söyleriz. Hâsılı bu sayede biz dilimizde ihtiyaç duyulan evrimi sağlamış oluruz. Artık böylece yeni yeni kavramların karşılığı olan kelimeleri de kolayca bulabiliriz.

Dil yalnız fikirleri ifade etmez; onun dinleyiciler tarafından istek ve arzu ile kabul edilebilmesi için iyi bir ambalaja konulması gerekir. Nasıl pazarda arz edilen malları ambalajlayıp paketliyorsak aynı şekilde cümleleri de paketleyip ambalajlamamız gerekir. İşte Müslümanlar bunu yapan bir ilmi de geliştirdiler ve ona bedi ilmi veya bediyyât adını verdiler ki, bugün buna estetik denilmektedir. Mesela bir şair şiirinde “geceyi benimle geçirecek bir güneş istiyorum” dediği zaman bu cümlelerin fizik veya astronomi açısından bir anlamı olmayabilir, ama şair burada bir duyguyu dile getirmek suretiyle bir sanat yapmak istemiştir, diyebiliriz.

Mantık ilmini Müslümanlar geliştirmediler. Ancak Müslümanlar bunu yunanlılardan aldılar ve öylece aldıkları gibi kullandılar. Onlar bunu tasnif ettiler, tedris ettiler ve diğer ilimlerin arasına yerleştirdiler. Diğer yedi ilmin kâşifleri Müslümanlardı. Ama sekizinci ilmin kâşifi değil, sadece onun alıcısı

oldular. Onlar bu yedi ilmi de hep akıl ve mantıkla geliştirdiler. Buna bir de matematik ilimlerini de ilave ettiler.

İslam âlimleri bu sefer döndüler fıkah usulünü bu ilimlere dayanarak yeneden tedvin ettiler. Tamamen akıl ve mantığa dayalı olarak tedvin ettiler. Yalnız Kur'an'ı değil, bütün metinlerin yorumunu bir sistem çerçevesinde ele aldılar. Şeriatın, yani hukukun oluş şeklini dini duyguya ve iç dünyaya dayandırmadan tamamen dış görünüşe bağlı olarak zahir bir şekilde ele aldılar. Böylece onlar, bütün dünyayı bugünkü uygarlığa götürecektir olan yolun kapılarını arayıp adımlarını atmış oldular.

Batılılar da az önce saydığımız bu akıl ürünü alet ilimlerinden yani dini olmayan bu ilimlerden yararlandılar ve böylece kendi gramer kitaplarını yazdılar. Hala daha bu konuda gelişmeler kat ederek yazmaya devam ediyorlar. Fakat onlar bizim usul ilmini dini bir ilim sanıp belki fıkah kelimesine ekli olarak usul-i fıkah ya da fıkah usulü denildiği için veya başka bir sebeple ondan yararlanmak istemiyorlar. Ancak onlar, böyle davranmakla ve bu usulden uzak kalmakla kendi hukuk sistemlerinde ve yönetim biçimlerinde sebep sonuç bağıntısını kuramadılar, neticede hukuk ve yönetimde bilimsel olamadılar ve geri kaldılar. Evet, onlar fen bilimlerinde Müslümanlardan aldıkları usulü uyguladılar ve ilerlediler, fakat hukuktaki metodu kendilerine aktaramadıkları için bu konularda çok çok geri kaldılar. Onun için usulün başlıklarını dini değil, akıl ve mantık işi olarak ele alıp koymakta fayda vardır. Hatta bu sayede batılılar bile bunu öğrenip uygulamaya koyabilirlerse hukuk ve yönetimde ilerleme adına bir başlangıç yapmış olabilirler.

Usul Dört Bölüm Halinde Ele Alınıp İncelenebilir:

1- İlk girişte usul tarif edilerek onun bir kişinin topluluk içinde hak ve yükümlülüklerini öğreten bir ilim dalı olduğu belirtilir. Eğer ben bir topluluk içinde yaşıyorsam benim o topluma karşı görevlerim var demektir. Aynı şekilde bu toplumun da bana karşı görevleri vardır. Zaten birey ile toplum birbirine hak ve vazife, alacak ve borç bağları ile bağlıdır. İşte usul bize bunları anlatıp öğreten bir ilim dalıdır. Görülüyor ki, bunun mistik bir düşünce ile alakası yoktur. Ancak Kuran-ı Kerim toplumu Allah'ın halifesi olarak dile getirdiği için bunlar Allah'a karşı olan hak ve vecibeler şeklinde ifade edilmiştir. Hatta bu konuda İslam hukukçularının kamu ile ilgili olan haklara "hukukullah" dedikleri bilinmektedir. Onun için Allah'a izafe edilen şeyleri topluma izafe edersek mesele açıklık kazanmış olur ve böylece akli, kazai ve ilmi bir fıkah yani hukuk ortaya çıkmış olur. Öyleyse işte tam burada usul-i fıkahın tarifini yeniden vermenin zamanı gelmiş demektir. Fıkah usulü, delillerden hüküm çıkarma kurallarını anlatan bir ilim dalıdır. Fıkah ise bu delillerden çıkarılmış olan hükümlerdir.

Hüküm çıkarma kurallarını öğreten usul-ü fikhın dayandığı deliller dört tanedir:

- a) Yazılı sözleşmeler,
- b) Örnek uygulamalar,
- c) yorumcuların ittifakları, (ittifak meydana geldikten sonra farklı bir yorum getirmek geçersiz olur.)
- d) Metinlerde bulunmayan hükümlerin, bulunan hükümlere göre akılla kıyas yapılarak uygulamaya konulmasıdır.

Saymış olduğumuz bu dört asli delile yine dört tali delil daha ilave edilebilir.

- a) Akılın tikel bir delile dayanmayan bir hususu, genel ilkeler çerçevesinde doğru sayması (istihsan).
- b) Varlığını devam ettirmekte olan hukuki durum (istishab).
- c) Geleneksel uygulamalar (örf).
- d) Yararlılık İlkesi (mesalih).

Bu dört tali delil üzerinde tartışma vardır.

2- İkinci bölüm yazılı metinlerin tahlilleridir. Dilin konulması, dilin kullanılması, dilin ifadesi ve dilin anlaşılması olarak incelenir. Bunlar tamamen dil bilgisine dayanır ama mantıksal açıklamaları içerir. Bir ifadenin başka bir ifade ile açıklanmasının hükümlerini ele alır. Nesih konusu incelenir. Burada dini hiçbir husus ele alınmaz. Sadece örnek açıklamalar Kuran üzerinden yapılır. Batı dünyası bunları kendi dilleri üzerinde yapabilirler. Her dilin grameri ayrı olabilir. Fakat gramer bir ise usul de öyle olmalıdır.

3- Bundan sonra üçüncü bölüm gelir ve burada hükümler ele alınır. Yasama yani şeriatın-hukukun oluşması, hükümler, yükümlülükler ve yükümlü olanların özellikleri incelenir. Görev verenler, görevliler, görevlilerin fiilleri ve sonuçları incelenmiş olur. Bütün hukuklarda olduğu gibi bunlar ilmi bir disiplin içinde ele alınır.

4- Son olarak da içtihat ve müçtehit konuları yani yorumlama ve yorum yapan kimselerin şart ve sıfatları ele alınır.

Görülüyor ki, usul-i fikhın hiçbir konusu mistik var sayımlara ve inançlara dayanmamaktadır. Böylece fıkıh usulü demek tamamen bilimsel metotlarla hukukun oluşturulmasını sağlayan bir ilim dalı demektir. İslam kültüründe icmâ kurumu vardır. Buna karşılık batıda da kararlarda ekseriyet usulü vardır. Tabi bunların metotla ilgili bir şey olmadığını, ancak var sayımlarla ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Batı dünyasında bu ilmin oluşmamasının sebebi, üzerinde ittifak edilmiş olan bir metnin bulunmayışıdır. Ancak batılılar isterlerse bu ilmi iyice öğrendikten sonra bir dili kendileri için uygarlık dili olarak ele alır ve üzerinde çalışma yapabilirler. Mesela Latinceyi ele alır ona göre bir uygarlık anayasasını oluşturabilirler ve anayasaya kendi hukuklarını oturtabilirler. Bu anayasada yazılan hükümler ittifakla sabit olan hususlar olduğu gibi “veya” bağlaçlarıyla dile getirilen tercihli çeşitli şıklar da olabilir.

Batının bu ilimden yararlanabilmesi için düşüncesinde bazı değişiklikler yapması gerekir. Mesela batı dünyasının bazı var sayımları vardır ki, bunlar batıyı büyük felaketlere doğru sürüklemektedir. Bu sebeple onların, vakit geçirmeden usul ve metotlarında bazı değişikliklere gitmeleri kendi yararlarına olur.

Bir şey ilmen sabit olmamışsa o reddedilir. Bu Batının bir varsayımdır.

Bir şeyin yanlışlığı ispatlanmış olsa bile o kabul edilir. Bu da fanatiklerin bir varsayımdır.

Oysa usulcülerin var sayımı ise *bir şey ispatlanmışsa o kabul edilir. Yanlışlığı ispatlanan şey de reddedilir.* Eğer bir şeyin doğru veya yanlış olduğu ispat edilememişse bu konuda doğru hangisi ise o bulununcaya kadar çalışmalara devam edilecek demektir. Onun için böyle olan şeyler ne kabul edilir ve ne de reddedilir. Bu varsayımın uygulanmasında şu ilkeler kabul edilmelidir: Bir şeyin doğruluğu ilmen ispat edilmedikçe biz onu kabul etmek zorunda değiliz. Yanlışlığı ispat edilinceye kadar da onu reddetmek zorunda değiliz. Ama her zaman bunun doğrusunu aramakla yükümlüyük. Tahmini de olsa bir bir çözümler üreterek onları kabul edip uygulamaya koyabiliriz.

Bu çerçevede şu temel prensipler önerilebilir:

1) Kitaplarımızda yer alan bugünkü müspet ilmin verilerine uymayan yerler varsa onları tevil etmeliyiz veya bunlar müteşabihtir diyerek inanıp geçmeliyiz. Böylece bütün dinlerde müspet bilime aykırı bir şey kalmamış olur.

2) Tanrının varlığı, ahiret hayatı, insanın sorumlu olduğu hususu gibi müspet bilimin konuları içinde yer almayan ve fakat bütün dinlerin üzerinde ittifak ettiği konuları ortak bir inanç olarak bir metinde birleştirebiliriz.

3) Müspet ilimce yanlışlığı ispat edilmemiş olan, dinlerin de üzerinde ittifak etmediği hususlarda her din kendi inançlarını ispat etmeye çalışabilir. Böylece her dinin müntesipleri bunları kabul edip inanmakta serbest olmalıdırlar.

4) Bütün bu çalışmalarda dinlerin birbirinden faydalanması bir prensip olarak kabul edilmelidir. Artık insanlar karşılıklı olarak birbirini tekfir etmekten vazgeçmelidirler. Her inanan insan bir taraftan kendi dinini yaşarken diğer taraftan da başka dinlere karşı saygılı olmasını bilecektir.

İşte bütün bu hususlarda anlaşmaya varıldıktan sonra Müslümanların geliştirdikleri usul-i fıkıh ilmi bütün dinlere karşı çok faydalı bir hale gelmiş olur. Çünkü böylece öyle bir fıkıh ve hukuk sistemi geliştirilmiş olacak ki, belki bu suretle üçüncü bin yıl uygarlığının temelleri atılmış olur.

Böylece usul-i fıkıh sayesinde sosyal ilimler adı verilen disiplinler de müspet bilim haline gelmiş olacaktır. Artık meclislerde kanun yapılırken keyfi isteklere göre değil de ilmin verilerine göre kanun yapılır hale gelecektir. Bu suretle artık hukuk, istikrar kazanacak ve insanlık âlemini bin yıl değişikliğe uğramadan yönetme sürecine başlamış olacaktır.

Şöyle bir soru sorulabilir. Peki, bunu kim yapacak? Devletler mi yoksa Birleşmiş milletler mi yapacak? Tarihte uygarlıkların kurulmasında ilk başlangıçta hiçbir zaman halkın çoğunluğu ve kuvvetler görev almamışlardır. O sebeple bunun için bir dernek kurulması ve dünyadaki bütün ilim adamlarından buraya katkıda bulunmalarının talep edilmesi mümkündür.

Büyük dinler tetkik edildiği zaman görülür ki, aslında bunların dayandığı temel hep aynıdır. Tanrının varlığı, ibadet etmek, ahiret âlemine, mükâfat ve cezaya inanmak. Değişik dinler Tanrıyı farklı bir şekilde algılamış olabilirler. Ahiret âlemi farklı yorumlanabilir. Ama mükâfat ve mücazatta bir ihtilafın olmaması gerekir.

Son olarak bir inancımı belirlemek isterim. Sadece Müslümanların değil, bugün küçülen bir dünyada tüm insanlığın yepyeni bir usule ve buna dayalı olarak da yepyeni bir hukuka şiddetli bir şekilde ihtiyacı vardır.